

YURTTAŞLARDAN TÜKETİCİLERE, HAKLAR ve İHTİYAÇLARDAN MEMNUNİYETLERE

Ferda DÖNMEZ ATBAŞI*

Özet: Çalışma temel olarak kamusal hizmetlerin piyasadan temin edildiği, yurttaşların tüketiciler olarak tanımlandığı ve ödenen fiyat karşılığında müşteri memnuniyetinin esas alındığı liberal kapitalizm dönemini hazırlayan ve imkanı kılan koşulları tartışmaktadır. Bunun için öncelikle kapitalizm öncesi ve sonrası dönemde yurttaşlık kavramının geçirdiği dönüşümleri ele alarak, yurttaşlığın hak ve görevlerinin bu hizmetlerin kim tarafından nasıl karşılanacağına olan etkisini açıklamaya gayret ediyor. İzleyen bölümde kapitalizmin altın çağı olarak anılan Keynesyen refah devleti dönemi ve bu dönemin toplumsal sınıflar açısından kazanım ve kayıpları tartışılıyor. Neoliberal kapitalizmin hakim paradigma olduğu yakın dönemde dönüşen emek ve sermaye rejimleriyle yurttaşlığın nasıl aşındırıldığı, tüketicilik kavramının nasıl cilalanarak onun yerine koyulduğu ve bunun daha önce kolektif olarak üretilen ve tüketilen hizmetlerin üretimine ilişkin sonuçları dördüncü bölümde tartışılıyor. Beşinci bölümde ise önceki bölümlerde ele alınan dönüşümlerin emek piyasalarındaki koşulları kim lehine nasıl değiştirdiği tartışılıyor. Makale, tüketimcilik ideolojisinin üretim araçlarına sahip olan ve üretim kararlarını veren küçük grubun, emekçi yığınlar üzerindeki tahakkümünü artırma mekanizmalarından biri olduğu tartışmasıyla son buluyor.

Anahtar Sözcükler: Yurttaşlık, tüketimcilik, refah devleti, emek piyasası, müşteri memnuniyeti

From Citizens to Consumers, From Rights and Needs to Satisfactions

Abstract: This study discusses fundamentally the conditions that prepared the liberal capitalist era in which public services are started to be obtained through the private sector, citizens are defined as customers and the 'customers satisfaction' is the main goal of service production activities. To do that, it first elaborates on the meaning of 'citizenship' during the precapitalist and capitalist eras. It focuses on how the rights and responsibilities of being a citizen determine the conditions of production of those public services. Keynesian welfare state and its byproducts in terms of pains and gains of the social classes are examined in the next section. Fourth section is on how the citizenship was eroded and being replaced by consumerism by means of changing labor and capital regimes. This is where the consequences of this shift are discussed in terms of the production of previously collectively produced services. Next, labor market effects of the shift of focus from citizen to consumer are underlined. The article ends with a discussion on how the consumerist ideology is one another tool of increasing their hegemony on the masses of laborers of the owners of means of production.

Key words: Citizenship, consumerism, welfare state, labor market, consumer satisfaction

1. Giriş

Hastanelerde, okullarda, bir yerlere ulaşırken, birileriyle haberleşirken, çalışırken işsizken ve belki penceresiz bir evde soğuktan donarken her yurttaşın karşılanması ihtiyacını duyduğu farklı ihtiyaçları vardır. Ancak bu ihtiyaçları ortaklaştıracak olursak, hizmetlere hızla erişim olanaklarının olması, güler yüzlü, doğru ve yeteri kadar hizmet sağlanması gibi temel noktalar bulabiliriz. Bu ortak ve tartışma götürmez beklentilerin kim tarafından ve nasıl karşılanacağı, tarihsel süreç içinde değişen üretim biçimlerine göre şekillenmiştir.

Kapitalist ekonomilerde 2. Dünya savaşı'ndan başlayıp 1970lerin sonlarına kadar devam eden

süreçte kamu hizmeti olarak tanımlanan ve kamusal bütçeden ayrılan paylarla devlet tarafından sağlanan ya da sübvansede edilen sağlık, eğitim, ulaşım, haberleşme ve barınma hizmetleri, dünya çapında piyasaların alanının genişlemesi (komünist rejimlerin kapitalist rejimlere dönüşmesi), yeni metallerin yaratılması ile çoğu kez kamu hizmeti olmaktan çıkmıştır. Dünya çapında yaşanan bir kuralsızlaştırma, özelleştirme ve metalaştırma hareketi ile tanımlanan neoliberal kapitalizm dönemi, yurttaşlığın yeniden ve daha dar bir şekilde tanımlandığı ve dönüştüğü bir dönem olmuştur. Tüketim toplumunun ortaya çıkışı 17. yy'a dek geriye gitse de, "tüketimcilik" (consumerism) özellikle neoliberal

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü.

kapitalizm döneminde tepe noktasına ulaşmış ve daha önce yurttaşlık hakkı olarak görülen birçok hizmet piyasa tarafından ve parasal karşılığı ödenecek şekilde karşılanmaya terk edilmiştir. Toplumsal sınıfların ve bölüşüm süreçlerinin yeniden üretilmesi anlamında muazzam sonuçları olan bu dönüşüm, çok açıktır ki emekçi sınıfların kayıplarıyla devam etmektedir. Kamusal hizmetlerin yurttaşlık haklarına dayanan alanına yapılan piyasacı, yabancılaştırıcı bir müdahale olarak tarif edebileceğimiz tüketimcilik, varlığını asgari düzeyde devam ettiren kamusal hizmetlerin de her yurttaşın değil tüketicilerin memnuniyetini gözetecek şekilde yeniden düzenlenmesini doğurmuştur. Öyle ki kamusal hizmetlerin tüketici memnuniyetine göre nasıl üretilmesi gerektiğini tarifleyen bir kamu yönetimi literatürü doğmuştur. İktisat literatürünün zamansız, mekansız, sınıfsız öznesi *Homo Economicus*, rasyonel, faydacı ve bireyselleştirici mantığıyla kamu hizmetleri mantığına da musallat edilmiş ve toplumun kolektif hareketini bir zamanlar sağlayan bağları önce zayıflatıp sonra toptan tasfiye etmeye girişmiştir.

Çalışmamızın amacı kamusal hizmetleri piyasaya terkeden, yurttaşı tüketici olarak tanımlayan ve onun memnuniyetini esas olan şirket egemenliği döneminin hazırlayan ve imkanı kılan koşullara ışık tutmaktır. Bunun için öncelikle kapitalizm öncesi ve sonrası dönemde yurttaşlık kavramının geçirdiği dönüşümlerden bahsederek, yurttaşlığın hak ve görevlerinin bu hizmetlerin kim tarafından nasıl karşılanacağına olan etkisini açıklamaya gayret ediyoruz. İzleyen bölümde kapitalizmin altın çağı olarak anılan Keynesyen refah devleti dönemini ve bu dönemin toplumsal sınıflar açısından kazanım ve kayıplarını tartışıyoruz. Neoliberal kuşatma ile dönüşen emek ve sermaye rejimleriyle yurttaşlığın aşındırılarak tüketicilik kavramına dönüştürülmesi, bunun daha önce kolektif olarak üretilen ve tüketilen hizmetlerin üretimine ilişkin sonuçlarını dördüncü bölümde tartışıyoruz. Son bölümde ise devletin fiilen düzenleme sahnesinden çekildiği ve hizmetlerin özelleştirildiği vahşi kapitalizm döneminde, emek piyasalarındaki koşulları kısaca ele alıyoruz.

2. Kapitalizm ve Yurttaşlık Kavramı

Kapitalizm yurttaşlığın kapsamını genişletirken, gücünü sınırlamıştır. Kapitalizmin yükselişi bireyin geleneksel, kolektif kimlik ve sorumluluklarından koparılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bireyin geleneksel bağlarından kopmasının olumlu yanları da olmuştur ve bu yanlar zaten liberal öğretinin temel

ögesidir. Fakat bu kopuşun diğer yanı bahsedilen özgürlükler dünyasının varlığı için kaybedilenler ya da el koyulanlar olarak varlığını korur. Bir başka deyişle, kapitalizme geçişte köylülükten yurttaşlığa terfi eden geniş yığınlar, ortak haklarından, mülklerinden ve toplumlarından kopararak 'yurttaş' olmuş ve ücretli emek olarak piyasada yerini alabilmiştir (Wood, 2008).

Kapitalizm öncesi toplumlarda köylü emeğinin aracı olan toprağın mülkiyetine sahipti. Bu evrede devletin veya feodal lordun emek ürününe el koyma kapasitesi askeri, politik ve yasal satatü formundaki baskı gücüne bağlı idi. Bu nedenle, köylülerin ürünlerine el koyma yöntemlerinin başlıcaları olan vergi ve toprak kirası, çoğunlukla serflik, angarya iş yükümlülüğü gibi yasal ve siyasal bağımlılıklardı. Burada köylülerin bu sömürülme biçimlerine karşı koyma güçleri de köylü toplumunun örgütlenme gücüne bağlıydı. Zaman içinde, örgütlülükleri oranında kendi alanlarını genişletip lordlara karşı üstünlük sağladıkları tarihsel anlar olsa da, özerkliklerinin karşısında her daim yenilmeye mahkum olduğu devlet aygıtı onların dışında bir örgüt olarak vardı ve köylüler yurttaş yığınlarının dışında tutuldu (Wood, 2008).

Temel hedefi, üreticilerin üretim araçlarına doğrudan ve özgür erişiminin kısıtlanması, mülkiyetin kolektif biçimlerinin tasfiye edilerek el konulması olan bu süreç sonunda ortaya 'özgür', topraksız, mülksüz yığınlar çıkmış ve işçi sınıfı böyle oluşmuştur. İlk birikim fetih, köleleştirme, soygun, cinayet kısaca güç zoru ile gerçekleşmiştir (Marx, 2011). Sürecin sonunda, köylülük yerini bir yandan büyük toprak sahipliklerine¹ ve diğer yandan da topraksızların ücretli işçiliğine bırakırken, bireyin "özgürleşme" süreci tamamlanmıştır. Nihayet yurttaşlar topluluğuna dahil olan "eski köylü yeni emekçi kitle", tamamıyla mülksüz ve toplumsal dayanışma ağlarından azade bireylerin oluşturduğu bir yığındır artık. Her ne kadar eşit ve özgür yurttaşlar olarak topluma dahil olmaları önceki yasal eşitsizlikler ve katı kimlik anlayışlarının varlığına nazaran ileri bir aşamaya karşılık gelse de, bedel olarak verdikleri şey yurttaşlık hakkı olarak sahip oldukları siyasal alanın ayarının düşük olmasıdır (Wood, 2008).

"..Modern liberal demokrasinin Yunan demokrasiyle ortak bir yanı vardı: bu da yurttaş kimliğinin sosyoekonomik statüden ayrılması, biçimsel siyasal eşitlik ile sınıf eşitsizliğinin yan yana varolmasına izin verilmesiydi...ama Atina demokrasisinde sömürü gücü ve sınıflar arası ilişkiler demokratik

yurttaşlıktan doğrudan doğruya etkilendi. Atina'da demokratik yurttaşlık, küçük üreticilerin, özellikle köylülerin "iktisat dışı" sömürden büyük ölçüde kurtulması anlamına geliyordu. Aynı zamanda kapitalizmdeki işçilerden farklı olarak, mülk sahibi olmamanın katıksız iktisadi baskısı altında değillerdi. Siyasi ve iktisadi özgürlük ayrılmazdı. (Wood, 2008)"

O halde kapitalist demokraside yurttaş statüsü ile sınıfsal konumu arasındaki ayrılık nasıl işler? Toplumsal ve iktisadi durum yurttaşlık hakkını belirlemez ve demokratik olan budur. Lakin, kapitalistin işçilerinin yarattığı artı değere el koyma gücü yasal ayrıcalıklarına ya da yurttaşlık konumuna bağlı olmadığı için, yurttaşlar olarak eşit olmak, sınıf eşitsizliğine ilişkin bir sonuç doğurmaz. Sermaye ile emek arasındaki sınıf çelişkisi, yasalar önünde eşitlik ve evrensel oy verme hakkıyla birlikte var olur (Wood, 2008).

Sonuç olarak yurttaşlık kavramı ile ifade edilen ilişkiler bütününe eski Yunan'dan kapitalist döneme kadar geçirdiği dönüşümlerin, siyasi, sosyal ve iktisadi yapıları da yeniden düzenlediğini söyleyebiliriz. Siyasi açıdan bakacak olursak, antik Yunan'da yurttaşlar² doğrudan demokrasi yoluyla bütün karar alma mekanizmalarına katılırken, kapitalist ulus devletle gelinen noktada, yönetime katılım belirli aralıklarla ifa edilen evrensel oy hakkına hapsolmuştur. Sosyal ve iktisadi dönüşümün boyutları da bundan geri kalacak düzeyde değildir. Yurttaşların iktisadi ve sosyal yükümlülükleri ve tabi olunan otoritenin sağlamakla yükümlü olduğu hizmetlerin çeşit ve niteliği kapitalizmin hangi döneminde bulunduğuna göre değişmiştir ve değişmeye devam etmektedir. Vergi vermek bahsedilen dönemlerin tamamında ve hali hazırda en temel yurttaşlık göreviyken, temel hak ve özgürlüklerin tarif edilmesi, üretilmesi ve dağıtılması arka planında her zaman sınıf çelişkisinin olduğu ekonomi-politik bir düzlemde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle, sınıflardan hangisinin politik gücü dönemselsel olarak üstünse temel hak ve hizmetlerin neler olduğu, kim tarafından nasıl, ne kadar sağlanacakları o toplumsal sınıfın çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. Kapitalist toplumsal örgütlenmenin emekçi sınıflar açısından görece daha rahat yaşam koşulları ürettiği refah devleti dönemi de böyle bir dönemselsel farklılaşmanın en temel örneğidir.

3. Refah Devletinin Yükselişi ve Çöküşü

Refah devleti anlayışına göre, yurttaşlarının refahını garanti altına almak bir devletin görevi ve

zorunluluğudur. Ancak, refahtan kastedilen şey sadece yaşamsal asgari ihtiyaçların sağlanması olmayıp, insan onuruna yakışır bir şekilde yaşamak için gerekli olanların tümünü sağlamak anlamına gelmektedir. Daha geniş anlamıyla refah devleti kamusal refahın sağlanması ve korunması bütün bu hizmetlerin de kamusal yollarla sağlanması demektir (Bauman, 2005). Bu nedenle, refah devleti toplumunda, piyasa kapitalizminde gözetilmeyen üç ilke gözetilir: 1) İktisadi etkinliklerin kolektif olarak sosyal refahın maksimizasyonu amacıyla düzenlenmesi 2) Yurttaşların önceden belirlenmiş bazı temel ihtiyaçlarının toplumsal olarak karşılanması hakkının olması 3) Keyfi ve kişiselleştirilmiş kararlara ve kimi zaman zora dayanan boyun eğdirme biçimlerinin aksine formel eşitlik ve nesnel kuralların varlığı (Arın, 2013). Bununla birlikte, kamusal refah da, her bir birey için ödeyebildiği sigorta primi oranına göre değil ihtiyaç duyduğu miktar kadar hizmetlerin tahsis edilmesi anlamını taşır (Bauman, 2005).

Bu durumda, bir refah devleti yönetiminde bireylerin iktisadi katkılarından bağımsız olarak, ihtiyaçlarına göre toplumsal bir güvence altında olmaları demek, meseleyi uzun zamanlar boyunca tartışılan ve taraflarca ortak bir kabüle varılmayan bir iş etiği meselesi haline getirmiştir.

Refah devleti sermaye birikiminin devamını sağlayan bir işleyiş midir yoksa bir sosyal ücret kazanımı mıdır? Bir başka deyişle kapitalistlerin kârlarının devamını sağlamak için başvurdukları bir hile midir yoka bir işçi sınıfı kazanımı mıdır? Bauman'a göre refah devleti aslında bu ikili tansiyonun kesişim kümesinden doğmuştur (Bauman, 2005). Burada süregiden iktisadi çevrimlerin yıkımlarından politik yardım almaksızın etkilenmeden çıkamayan, gözünü kâr hırsı bürümüş kapitalist sınıf vardır. Aynı zamanda ise aynı şekilde politik bir destek almaksızın kendi varoluşunun devamını bu çevrimsel süreçler altında sağlayamayan işçi sınıfı da buradadır. Bütün bu güçlü karışımın etkisiyle refah devleti, endüstriyel kapitalizmin ileri bir aşamasında ortaya çıkmıştır. Onu var eden toplumsal ve iktisadi zorlar ilerleyen yıllarla öyle pekişmiştir ki, refah devleti uygulamaları ortalama vatandaşın genel kanısına göre modern yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

1980'lerin başına kadar refah devletinin var olmadığı bir toplumsal ve iktisadi yapı tahayyül edilemez hale gelmiştir. Örneğin, 1981'de

yayınlanan makalesinde Offe, geniş ölçekli devletin sübvansiyon ödediği konut hizmetlerinin, kamusal eğitim ya da sağlık hizmetlerinin, kapsamlı sosyal güvenlik planlarının olmadığı bir durumda işleyen bir endsütriyel kapitalizmin var olmasının düşünülmemeyeceğini ifade etmektedir. Buna göre, refah devleti uygulamaları kapitalist sermaye birikimi üzerinde yıkıcı etkilere sahip olabilir ama aynı zamanda ortadan kaldırıldığı durumun da parçalayıcı, yıkıcı olacağı açıktır. Bir başka deyişle, kapitalizm ne refah devletiyle ne de refah devleti olmaksızın varolamamaktadır (**Bauman 2005**).

Bütün temel özgürlüklerden eşit olarak faydalanılmasını sağlamak liberalizmin nihai amacı olduğuna göre, bireylerin hak alanını genişletmek için toplumun örgütlü gücünü kullanmakta bir sakınca yoktur der William Beveridge (**Bauman 2005**). Beveridge gibi liberaller için öğretiyi sadece özgürlüklerin herkes için olduğunu ilan etmenin bir anlamı yoktu. Bütün bireylerin yasayla garanti edilen bu özgürlükleri kullanacak araçlara sahip olduğuna da tanık olmak gerekiyordu. Bu fikirle yazdığı raporda, "... hastalık, kaza, işsizlik ya da yaşlılık dışındaki durumlarda, çalışabilir vaziyette iken topluma katkı sunduğu sürece, kendisini ve kendisine bağlı olarak yaşayanlara insan onuruna yakışır bir hayat sunacak gelir elde etmesinin kamusal güvence altına alınması gerektiğini vurguluyordu.

Bu fikirler çalışma etiği³ kavramına olan inancın iki yüzyıldır sorgulanmamış ikliminde dile getiriliyordu. Çalışma etiği üstüne düşen vazifeyi yerine getirmiş ve 12. yüzyılın ortalarına gelindiğine, akli ve çalışma gücü olan herkesin çalışacağı fikri genel kabul görmüştü. O halde, geriye kalan tek sorun, "iş" in olmadığı durumlar sözkonusu olursa ne yapılacağıydı. Böyle bir durumun oluşmasına tedbir olarak toplumsal bir sigorta oluşturulması, işsiz kalmanın yaratacağı güvensizlikle başatmenin yegane güvencesi olacağından gerekiyordu. Fakat, çalışma düzenini koruyucu bir tedbir olarak oluşturulacak bu güvence sistemi sadece başarısızlığa uğramış olanların değil toplumdaki her ferdin erişebileceği bir ağ olursa anlamlı olacaktı. Nasıl bir aile içinde yiyecek miktarına bakılmaksızın herkesin mevcut yiyeceklere eşit erişim hakkın kabul görüyorsa, toplum için de benzer bir anlaşmaya ihtiyaç olduğu fikri Beveridge Raporunun çok geniş kabul görmesini sağladı (**Bauman, 2005**).

Sosyal yardımların evrensel (herkese tahsis edilen) ya da seçici (mali yardıma başvuran kişinin uygun olup olmadığını araştırarak) olarak uygulanması,

birbirinden tamamen farklı iki model refah devleti yaratmıştır. Sosyal yardımların evrensel olduğu modelde yurttaşlar arasında, bu amaçla harcanan paraların doğru ve hakkaniyetli bir amaç için kullanıldığı kanısı yaygındır. Toplum, üstüne düşen görevleri yerine getirdiği halde olası bir kötü şans kurbanı olan bütün yurttaşları bir koruma şemsiyesi altına alır. Seçici modelde ise hem sağlanan yardımlar sadece yoksullar için düşünülüyor olduğundan bizatihi kendisinin yoksul olduğu ve hem de çalışmayanlara çalışanlardan para aktarımı yapıldığı hissi yarattığı için dışlayıcı olduğu dile getirilir. İkinci model refah devletinin varlığını eleştirmek üzere fonların devlet eliyle, en çalışkan, en yetenekli ve en tutumlu yurttaşlardan, en tembel, en beceriksiz ve savurgan olanlara aktarılması şeklinde anlamlandırmak, giderek daha fazla taraftar bulmuştur.

Refah devletinin fonksiyonuna ilişkin bu algının yarattığı en önemli tahribat, yurttaşlar arasında siyasete olan ilginin daralması ve sadece kendi kazancını mümkün mertebe vergiden korumak meselesine odaklanması olmuştur. Yurttaşların çoğunluğu için devletin yapacağı başka bir şey olmadığından, aktif bir yurttaş olarak toplumun siyasal gündemine dahil olma isteği eriyip gitmiştir (**Bauman, 2005**).

Ancak, refah devletinin kapitalist bir ekonominin işleyişi için vazgeçilmezliği üzerine yazılan yazıların mürekkebi daha kurumadan, o zaman tahayyül edilemez olan gerçekleşti. Devlet eliyle idare edilen sosyal güvenlik ağları olmaksızın başarılı olan bir kapitalist ekonomi görünür bir seçenek olarak ortaya çıktı (**Bauman, 2005**). Hatırlanacağı üzere, 1979'da seçimlerden galip çıktuktan çok kısa bir süre sonra on sekiz yıl sürecek olan muhafazar hükümetinin ilk icraatlarından biri olarak M. Thatcher meseleyi insanların sorumlulukları ve devletin güçleri arasındaki bir karşıtlık olarak tarif etmişti: ' ..özgürlükleri ve düzeni korumak için güçlü bir devlete ihtiyacımız var ... fakat onun her cenazenin yas tutanı ya da her vaftizin iyi meleği olarak her yerde devreye girmesini bekleyemeyiz...'. Büyük bir cüretle ilan edilen politika devletin bundan böyle yurttaşına beşikten mezara kadar eşlik etmeyeceğiydi (**Rose, 2004**).

Peki bütün bu radikal dönüşümü zorunlu kılan iktisadi durum neydi? Yeni dönemin kurucularına göre devlet aşırı büyümüştü, özel sektör tarafından daha iyi yapılabilecek işleri yapıyordu, açık veren harcamalar yoluyla toplam talebi tetiklemeye dayanan Keynesçi politikalar enflasyonu arttırıyordu.

Ayrıca, bu geniş kamu harcamalarını karşılamak için yükseltelen vergiler özel sektörün yatırım iştahını baltalıyordu (Rose, 2004). Bu nedenle sistemin devamını tehlikeye sokan bu yapının dönüştürülmesi zorunlu idi. Daha 1970'lerde hem sağ ve hem de sol akademiya J. O'Connor'ın 'meşruiyet işlevi'4 dediği şeyi fonlamak için artan vergi oranları ve kamu harcamalarının özel kârları tehdit ettiğini tartışıyordu. Solun 'devletin mali krizi' dediği olgu sağın formüle ettiği şu çelişkiden türetilmişti: Üretken olmayan, dolayısıyla servet yaratmayan refah sektörünün, bütün servetin üretildiği özel sektör pahasına genişlemesi. Özetle hem Maksist sol ve de neoliberal sağ, refah devletinin eşitliği arttırıp yoksulluğu azaltmada çok az mesafe kaydedebildiği ve dolayısıyla başarısız bir girişim olduğu konusunda hemfikir idi (Rose, 2004).

Önceden de belirttiğimiz üzere, eğer kapitalist sınıfın çıkarları ile refah devleti formundaki sosyal güvenlik arasında bir uyum sözkonusu olmasaydı, kapitalist bir sistemde böyle bir uygulama olması mümkün olmazdı. Bu halde, refah devletinin kapitalist sınıf açısından ne çeşit çıkarlar yarattığını açıklamak anlamlıdır. Temel olarak, sürekli ve kaliteli bir emek arzını imkanı kılın başlıca ihtiyaçların (eğitim, sağlık, barınma, vs.) yeterince karşılandığı bir toplum yaratmıştır. Bu hizmetlerin gözlenen yaygınlıkta ve maliyetlerle üretilmesinin kamusal üretimden başka yolu yoktur. Bir başka deyişle, refah devleti "emekçi rezerv ordusu"nun devlet eliyle, henüz kendilerine ihtiyaç duyulmazken bile yaratıldığı sistemdir.

Neoliberal kapitalizm döneminde ise, böyle bir emekçi ordusuna ihtiyaç kalmamıştır. Yaşadığımız dönemde, emek piyasasından bir kez uzaklaşan bir emekçi meta konumuna bir daha hiç gelemez. Çünkü eskisinin aksine artık sistem, belli konularda iyi eğitilmiş çok sayıda emekçiye değil, birden fazla iş ve pozisyonda istihdam edilebilecek 'esnek' emek formuna ihtiyaç duymaktadır. Üstelik bunu yaparken ulusal sınırlar içinde kalmak zorunda değildir. Nitekim, neoliberal kapitalizm döneminde öne çıkan ve sermayenin hareketini düzenleyen mevzuat yardımıyla, üretimini emeğin en uygun ve ucuz olduğu başka coğrafyalara kolaylıkla taşıyabilmektedir. Bu nedenle, istihdamı ulusal sınırlar içinde yapmak zorunda oldukları döneme nazaran elleri rahatlayan işverenler, ulusal sınırlar ötesinde maliyetsiz olarak üretimi taşıma serbestisine eriştikten sonra, refah devletinin maliyetlerine katlanmalarını gerektirecek kısıtlardan kurtulmuşlardır. Üretim ulusötesileşmesi bir yandan yerli

emekçi sınıflar için geçici ya da kalıcı işsizlik formunda olumsuzluklar doğururken, diğer yandan konak ülke emekçileri de gittikçe düşen reel ücretlere maruz kalmıştır (Harrison, 2009). Dahası, 1980 ile 2005 yılları arasındaki ulusötesi istihdam artışının tamamı Meksika ve Çin başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerde yaşanmıştır (Jansen, 2011). IMF ve Dünya Bankası başta olmak üzere, neoliberal kapitalizmin kurallarını belirleyen kuruluşlar, serbestleştirilmiş ticaretin gelişmekte olan ülkelerdeki istihdamı arttırmasını neoliberal politikaların bir başarısıymış gibi övünerek anlatsa da, yaşananlar ticareti gerçekleştiren her iki ülkenin de çalışan sınıflarının çalışma ve ücret koşullarını toplamda kötüleştirmiştir.

Bir başka önemli dönüşüm ise, finansal çevrim⁵ hacminin reel çevrim⁶ hacminin önüne geçmiş olduğu bir iktisadi yapıda, şirketlerin değerlerinin üretim kapasitelerine göre değil, finans piyasalarında yani reel sektörden bağımsız olarak belirleniyor olmasıdır. Neoliberal kapitalizmin finansallaşmanın önünü bu denli açıyor olması, şirketlerin kâr faaliyetlerinin giderek artan oranlarda finansal piyasalardaki işlemlerinden gelmesine yol açmış ve bu dönemde şirketlerin en büyük "başarılarından" biri çalışan sayısını mümkün olduğunca azaltmak olmuştur.

Sermayenin hareketliliğinin sınırsız hale gelmesi ve reel üretimden değil finansallaşmadan kaynaklanan kârların artma eğiliminde olması birlikte düşünüldüğünde artık şirketler için refah devletinin maliyetlerine katlanmak anlamını yitirmiştir. Dünyanın farklı coğrafyalarında tüketime hazır geniş kitlelerin bulunması ve düşük ücret haddinden ve asgari koşullarda çalışmaya razı emekçi kitlelere maliyetsiz erişimin imkânlı hale gelmesi, sermayedarlar için yerel işçi sınıfının artık 'haklar' olarak talep ettiği bir çok maliyetten kurtulmak demektir.

Bu bağlamda, devletin yurttaşlarına bir yaşam tahsis etme borcu vardır fikrinin aşındırılması neoliberal kapitalizmin en büyük başarılarından biridir. Bu sayede, devletin elbette bütün yuttaşları için iyi bir yaşam istediği ve düşkün duruma düşenler için bazı tedbirler almaktan geri kalmadığı ve fakat küresel ekonominin gereklerinden de kaçamayacağı tartışması başlatılmıştır. Buna göre, rekabete dayalı küresel bir piyasa içinde yalnızca esnek emek piyasaları olan ülkelerin başarılı olması mümkündür. Üstelik bir yurttaşın işlerinin kötü gitmesi ya da işsiz kalmasının nedeni kendi işini iyi yönetememesi ya da kendini istihdam edilebilir konuma getirecek

yeteneklerle donatmamış olmasıydı. Bu nedenle, devletin yurttaşlarına sürekli hamilik yapması onların durumunu iyileştirmek şöyle dursun, daha kötüleştiriyor ve onları hep aynı durumda kalmaya itiyordu. Sorumlu bir yurttaşın siyasi yükümlülüğü küresel rekabete açılmış piyasalarda ihtiyaç duyulacak bir ücretli emek formu ve kalitesine kendisini taşımaktı (Rose, 2004).

Gelinen aşamada iktisadi öznenin öz çıkarı ile yurttaşın vatanına olan görevi arasında bir fark kalmamıştır. Bir yurttaşın ülkesine yapacağı en büyük hizmet kendisinin, ailesinin, şirketinin, örgütünün vs. iktisadi refahını en iyi hale getirmek için yapacağı şeylerin aynıdır (Rose, 2004). İddia edilen fikir, birey için iyi olanın kollektif için de iyi olacağına olan itikadın tekrarlanmasıdır.

İçinden geçilen bu yeni dönem adeta sermayenin dünyadaki cennetidir ve kapitalizmin kendini yeniden üretmesinin mantığına gelip yerleşmiştir. Kendisini temel harekete geçirici güç olarak tüketici arzu ve memnuniyetini kullanan bir konuma kaydırmak en sağlam çıkış yoludur. Çünkü emeğin üretim sürecine girmeye hazır hale gelmesi için yapılması gereken harcamalar artık yerel değil küresel bir ölçekte rekabet etmektedir. Bu durumda refah harcamalarını yapmakta direten bir devlet aygıtı, küresel anlamda akışkan hale gelmiş sermayesini emeğin daha maliyetsiz olduğu coğrafyalara kaptırma tehdidiyle karşı karşıya kalır. Olası böyle bir durum üretici sınıfların durumunu daha da kötüleştirip toplumsal rahatsızlığı arttıracığından, yapılması çok riskli ve büyük ölçüde manasızdır. Sonuç olarak, sermayenin tam hareket serbestisi kazanmasıyla birlikte, emek gücünü üretim sürecine hazırlamakla yükümlü olan refah devleti varoluş anlamını yitirmiştir (Baurman, 2005). Yurttaşın iktisadi anlamı, kendisini ücretli emek olarak arz etmesi ve tüketici olması ile sınırlıdır. Ve hatta artık yurttaş yoktur, tüketici vardır. Dolayısıyla, devletin görevi kamu fonlarıyla yurttaşının refahını kollayacak politikalar üretmek değildir. Yurttaşın kendisini kalifiye emek olarak piyasada var etmesi kendi kişisel bütçesine devredilmiştir. Hem yaşamına devam edebilmesi ve hem de yurttaş olabilmesinin yegane belirleyicisi piyasada emekçi ve tüketici olarak yer alabilmesidir.

4. Yurttaşları Tüketicilere Dönüştürmek

Hakları ve ödevleri olan yurttaştan, kendisinin müteşebbisi olan "aktif" vatandaşa geçiş ileri liberal⁷ dönemde gerçekleşti. Aktif olması, kamusal işlerde ya da yerel demokratik işleyişlerde aktiflik

değil, bizzat kendi ve kendisine bağlı olanların hayatlarını bir şirket yönetir gibi yönetme anlamında aktifliktir. Yeni tüketim biçimleri, alışkanlıkların yeniden düzenlenmesi vs. yurttaşın artık tüketici ile eş anlamlı olarak kullanıldığı yeni bir alan yaratmıştır. Sağlık hizmeti tüketicileri, eğitim hizmeti tüketicileri gibi (Rose, 2004). Üretim ve tüketimin birlikte modernitenin ana yapısal unsurları olarak gözetildiği ve bu ikisinin modernleştirici özelliklerine dikkat çekilen erken modern dönem tamamlanarak yerini geç modern döneme bıraktığında, tüketim ideolojisi üretim ideolojisinin önüne geçmiştir. Tüketim alanında gerçekleşen gelişmeler, kapitalist üretim biçiminin yeni formu olan neoliberal politikalarla teşvik edilmiş ve belirlenmiştir. Tüketimi mümkün olan en geniş kapsama yaymayı ve tüketim ihtiyacını yükseltmeyi amaçlayan neoliberal tüketim ideolojisi iktisadi ve toplumsal yapıyı belirlemiştir (Karakaş, 2006).

Yurttaşlığı çok dar bir siyasal alana hapsedip, geri kalan bütün hak ve taleplerin tüketici özne olarak yurttaşın piyasadan temin ettiği bir iktisadi düzen yaratmak, tüketicinin ferdileştirici ve açgözlü niteliklerinin, yurttaşlığın özverili ve kollektif normlarla hareket eden karakterine ithal edilmeye çalışılmasıdır (Needham, 2007). Tüketimcilik, olarak kavramsallaştırılan bu yeni ideoloji özünde devlet tarafından hizmet talepleri karşılanmamış, özel alana havale edilmiş ve bu durumdan müzdarip olmuş yurttaşların durumundan beslenmektedir (Needham, 2007). İhtiyaçlara ek olarak arzulara hitap eden ve daha çok arzuların tatminine dayanan bir olgu olan tüketimcilik, her sınıftan insanlara çeşitli tüketim olanakları sunmasına rağmen, refah devletinin hiç değilse hafiflettiği temel eşitsizliklere derman olamamakta ve üstelik yenilerini de yaratmaktadır. Çünkü tüketim mantığı mutluluk ve hazzı "en çok çeşit ve miktarda tüketmek" olarak tanımlar ve bu nedenle olası bütün dayanışma ve ortak hareket etme çabalarının önünü keser. Toplumda birey olarak standartlar ölçüsünde tüketim gerçekleştiremeyenler sözü edilen yeni eşitsizliklerin öznelidir. Tüketimci ideolojiye göre, bu 'yeni yoksullar'⁸ kusurlu ve yetersiz oldukları için yeteri kadar tüketememektedirler (Karakaş, 2006). Böyle bir toplumsal algı içinde, eşit yurttaşların karşılanamamış yurttaşlık hakları kavram olarak bile ortadan kalkar ve temel amaç tüketicilerin memnuniyetini sağlanması ile özel kârların azamileştirilmesini gerçekleştirmek olur. Neoliberal kapitalizm ile başlayan ve günümüze gelen iktisadi ve toplumsal düzende bireyin memnuniyeti ve talepleri ancak yaptığı tüketim üzerinden tarif ve tatmin edilir.

5. Kapitalist Birikim Sürecinin Zorunlu

Bir Sonucu Olarak Emek Piyasalarında Kırılma

1970'lerde neoliberalizmin dönüştürmeye çalıştığı şey ekonominin ötesinde, toplumun tamamıydı. Sağlıktan, güvenliğe kadar daha önce kamusal olarak üretilip tahsis edilmiş birçok toplumsal hizmet iktisadi olanın yalnızca bir suretine -piyasaya- göre yeniden şekillendirildi. Piyasalar bireylerden oluşan karar vericiler yığınının kararlarını herkesin çıkarına olacak şekilde otomatik olarak koordine eden ideal mekanizmalar olarak görüldü. Bu yaklaşımın piyasanın tecellisini sağlamaktaki yeni araçları bütçeler, kontratlar, performans dayalı ücretlendirmeler, rekabet, son kullanıcının güçlendirilmesi vsdir (**Needham, 2007**).

Tam zamanlı ve güvenceli çalışmanın ideal durum olmaktan çıkarıldığı, yarı-zamanlı ya da düzensiz çalışmanın çok arttığı ve kimi yerlerde norm olduğu bu evrede emek piyasası da çok kritik düzenlemelerden geçmiştir. Güvenceli çalışmak sadece bir gündem olmaktan çıkarılmakla kalmamış, aynı zamanda bu duruma pozitif bir anlam da yüklenmiştir. Adına "esneklik" denen kavram ile emek piyasasında "katılık" olarak tanımlanan her durum, çalışanlar ve işyeri arasındaki ilişkiler yeniden düzenlenerek en aza indirilmiştir (**Needham, 2007**).

İş sözleşmelerindeki kurallar, çalışma saatleri, işten çıkarma koşulları, iş kazaları durumunda devreye girecek kurallar vs. emek ilişkisini toplumsal yönetimin önemli manevra alanlarından biri yapar. Bu yüzyılın başından beri emek sürecini düzenleme araçlarının belirgin bir amacı vardı: İstihdam ve işsizlik durumu arasında mekansal, ahlaki ve iktisadi bir kesin ayırım durumu yaratmak. İşsizlik ve güvencesizliğin, güvenceli istihdam karşısında yargılanmadığı üstelik olumlu bir anlam yüklediği yeni rejimde zaman ve mekanın iş ile hayatın geri kalanı arasında tahsisi bulanıklaşmıştır. Bu dağınık hâl ise, çalışma etiğini gevşetmenin aksine onu yoğunlaştırarak yurttaşın ruhuna işleten bir sonuca yol açmıştır. Bir zamanlar bir iş yerinde çalışmanın, görevlerini yerine getirdiği sürece güvenceli bir gelecek beklentisi ile eşleştiği form bozulmuştur. Çalışma kendi başına kırılğan bir yapı haline dönüşmüş ve tehdit altında varılmaya çalışma normal emek formu haline gelmiştir. Bunun araçları ise, sürekli bir küçültme (işten çıkarma anlamında), değerlendirme, değer biçme, hedef tutturma vs dir (**Needham, 2007**).

Öte yandan, ileri liberalizmin iktisadi rasyoneline göre sosyal güvenlik artık dayanışmanın sosyal ve güvenli bir yolu olarak algılanmamaktadır. Bu

sava göre yeterince güvence sağlayamadığı gibi, kişisel gelirlerden bir sızıntı yaratmakta, sorumluluk almaya engel teşkil etmekte, risk alma davranışını köreltmekte ve bağımlılığı arttırmaktadır. (Kendi riskini kendi güvenceye alan yurttaşın yaratılması ve söz de risk piyasasının yaratılması) (**Needham, 2007**).

Sermayenin aşırı hareketliliğinin bir sonucu olarak ulusal sınırların bulanıklaşması gibi, emek piyasasının yeni normları, Avrupa bütünleşmesi gibi yeni pazar yapılarının oluşması ve bunun emek üzerindeki etkilerinin neler olacağı (göç vs.) geniş emekçi kesimlerini sürekli bir gelecek endişesine sevk etmektedir. Bir zamanlar devlet tarafından karşılanan kamusal hizmetlerin metalaştırılması, iş tanımlarının ve ücretlendirme biçimlerinin neoliberal dönüşümlere uğraması, eksik ödenen güvencesiz çalışma biçiminin yaygınlaşması, küresel olarak artan işsizlik oranları vs. toplumda "genel bir güvencesizlik" duygusu yaratmaktadır. Fordist üretim ve ücretlendirmeye özdeşleşen, görevi piyasaların beklenmedik daralma ve düşme dönemlerinde geniş kesimleri hayatta tutmak olan Keynesyen refah devletinin yerini, deyim yerindeyse neo-Darwinist bir devlet almıştır. Bu yeni yapı rekabet ve sınırsız bireysel yükümlülüklerle özdeşleşmektedir. Rekabete en dayanıklı olanlar, kendini en çok "geliştirilebilirler", en kötü koşullarda ve en düşük ücretle çalışabilenler hayatta kalmakta ve bunu başaramayanlar kendi kişisel eksikliklerinden ötürü böyle bir lanete maruz kaldıklarına ikna edilmektedir. Toplumun geniş kesimlerini kendileri ve yetenekleriyle takıntılı hale getirerek apolitikleştiren bu yeni sistemi liberal-paternalist bir yapı olarak okumak mümkündür: Sermaye sınıfı söz konusu olduğunda son derece hoşgörülü, alan açıcı olması anlamında liberal ve fakat sosyal güvenliğin eritilme ve emek piyasasının yeniden düzenlenme sürecinde hazırlıksız ve örgütsüz yakalanmış emekçi yığınlar için otoriter, gözetlemeye ve disipline dayalı bir yapı (**Wacquant, 2005**).

6. Sonuç Yerine

İnsanlığın ilkel toplumlardan kapitalizme olan tarihsel yolculuğunda yurttaşlık kavramı bir topluluk içinde yaşayan insanların hak ve ödevlerini zaman zaman genişleten ve zaman zaman daraltan bir görev üstlenmiştir. Kapitalist üretim biçimi ve toplumsal örgütlenmenin geldiği son aşamada kavram, sorumluluk ve haklar anlamında tarihinin belkide en dar anlamına hapsolmuş ve tüketici olmak ile özdeş bir kapsama indirgenmiştir. Bunun da ötesinde bireysel özgürlükleri

gerçekleştirmenin yegane yolu olarak da tüketim kutsanmaktadır. Tüketimcilik olarak anılan bu ideoloji yurttaşların karşılaştıkları her iktisadi problemin en iyi çözümünün serbest piyasa koşulları altında gerçekleştirileceğini iddia etmekte ve açtığı bu yoldan da daha önce kamusal hizmet olarak üretilen bir çok temel ihtiyacın piyasadan özel yollarla teminine zemin hazırlamaktadır. Refah devleti döneminde ya da alternatif iktisadi ve toplumsal örgütlenmelerde, temel yurttaşlık ihtiyaçları ve hakları olarak tanımlanmış olan eğitim, sağlık, barınma, ulaşım, haberleşme gibi toplumsal hayatın vazgeçilmez hizmetlerini yeniden tarif etmekte ve bunu yaparken de, ihtiyaç ve hak kavramlarını tamamen tahayyül alanından çıkararak kamuyu ve kamusal alanı yeniden kurmaktadır. Kamusal alanın özel alana terki olarak da okuyabileceğimiz bu süreç devam etmekte birlikte, toplumsal sınıflar ve onların üretimden aldıkları pay üzerindeki etkileri açısından sonuçlar oldukça nettir.

Sadece çok kısa hatılatmalar bile, tüketimcilik ideolojisinin üretim araçlarına sahip olan ve üretim kararlarını veren küçük grubun, emekçi yığınlar üzerindeki tahakkümünü arttırdığına tanıklık etmeye yeter. Bugün Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın milenyum hedeflerinin neler olduğunu hatırlayalım: Aşırı yoksulluk ve açlık ile mücadele, küresel ölçekte ilköğretimin sağlanmasına çalışma, cinsiyetler arası eşitliği artırıcı ve kadınları toplumsal ve iktisaden güçlendirici politikalar uygulama, bebek, çocuk ve anne ölüm oranlarını azaltmaya çalışma, sağlıklı içme suyu kaynaklarına erişimin küresel ölçekte sağlanmasıyla bulaşıcı hastalıkla mücadele vs.

Bu hedeflerin tamamı bize aslında 'seçme' hakkı ve 'tüketim' özgürlüğünün bireysel özgürlüklerimizi garantileyen kavramlar olduğunun bir yanılsama olduğunu anlatmaya yetiyor. İlk bireysel özgürlüklerin neler olduğu sorusu her zaman tartışmaya açık bir konu olarak durmaktadır. Toplumsal katmanların neresinde durduğunuza göre bireysel hak ve özgürlükleri nasıl tanımladığımız farklılaşabilir. Eğer hakim tüketim ideolojisinin tanımıyla hareket edeceksek, bireysel özgürlük tüketme özgürlüğüdür. Fakat seçmenin ve tüketmenin 'istihdam edilmeye' bağımlı olduğu ve bunun da özgürleşmeyle uzaktan yakından ilişkisi olmadığı hususu bu pembe tablonun hiçbir yerinde tartışılmaz. Dünya nüfusunun önemli bir kısmı hala temiz içme suyuna, temel gıdalara, ilk öğretime, yaşama ve sağlık hizmetlerine kolaylıkla kavuşamıyorsa, tüketme özgürlüğü bir kavramsal oyundan öte bir şey değildir. Ücretli

emek olarak kendisini piyasalarda arz etme koşulları bile gittikçe ağırlaşan, güvencesizliğe, daha az ücretle çalışmaya vs.'ye maruz kalan geniş yığınlar için tüketme hak ve özgürlüğü ömür tüketmekle eş anlamlıdır. Bu bağlamda tüketici memnuniyeti temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun geniş kitleler için hiçbir anlam ifade etmez. Dahası yurttaşların ihtiyaçlarının kolektif üretim ve kullanım ihtimallerini dışlayan ve unutturan yönüyle son derece yanlıdır. Buna rağmen, geçmişte kamusal olan hizmetlerin şimdiki üretimlerini daha da kârlı yapmak adına icad edilen, tüketici memnuniyeti endeksleri ve benzer konuları ele alan geniş literatürün devam etmesi sürecin henüz tamamlanmadığının da işaretidir.

Son tahlilde, yurttaşların tüketicilere dönüştüğü, hak ve ihtiyaçların değil 'memnuniyetlerin' konu edildiği, iş ve sosyal güvencenin tahsisinin piyasa koşullarına tabi olarak bireylere devredildiği toplumsal ve iktisadi yapı sınıflar arası mücadelenin hâlâ devam etmekte olduğu bir yapıdır. Bu nedenle, tarafların toplumsal üründen aldıkları payları arttırmak için yeni arayışlar içine girmeleri kuvvetle muhtemeldir.

Dipnotlar

1. İngiltere çitleme hareketi.
2. Toprak sahibi ya da silah kullanma hakkı olan erkek bireyler yurttaş sayılıyordu. Köleler, yabancılar ve kadınlar diğer kesimleri oluşturuyordu
3. İş etiğinin kökleri Lutherci ve Kalvinist teolojiye dayanmaktadır. Bu inanişaya göre insan hayatının her aşamasında çalışmakla yükümlüdür ve bu yükümlülük kişinin kendisi ile Tanrı arasında olup, hiçbir şekilde Kilise tarafından yönlendirilemez. Tüm meslek ve işler Tanrı'nın gözünde değerlidir. Kilise'ye ilişkin tavrından da anlaşılacağı üzere, bu teoloji Katolik Kilise'nin bireylerin Tanrı ile olan ilişkilerinde kendisini vekil tayin eden tavrına karşı olarak doğmuştu. İş etiğine göre, iş kendinde iyidir ve çalışan kişiye itibar getirir. Çalışabilecek durumda olan herkes çalışır ve buna uymayalar topluma faydasız kişilerdir. İnsan çalışarak hayattaki her zorluğun üstesinden gelebilir ve başarı doğrudan kişinin çok çalışmasına bağlıdır (Buchholz, 1978).
4. Toplumsal uyumun devamlılığını sağlamak için gerçekleştirilen proje ve hizmet üretimlerini karşılamak üzere devlet sosyal harcamalar yapmak zorundadır. Akla ilk gelecek örnek işsiz nüfus arasında sosyal barışı tesis etmek için yapılan refah harcamalarıdır. Bunlara Marksist Maliye literatüründe devletin meşruiyet işlevini yerine getirmek için yaptığı sosyal harcamalar denir (O'Connor, 1973).
5. J. M. Keynes'in ilk olarak Para Üzerine Bir İnceleme (2009) adlı eserinde sözünü geçirdiği kavramdır. Mali varlıkların (tahvil, bono, hisse senedi, vs.) bir iktisadi dönem boyunca toplam gördüğü işlem hacmi olarak tanımlanır.

6. Finansal çevrime benzer şekilde J. M. Keynes'in aynı eserinde belirttiği kavramdır. Reel üretimin (mal ve hizmet) bir iktisadi dönem boyunca ulaştığı toplam hacim olarak tanımlanır.
7. İleri liberalizm kavramını N. Rose (2004) eserinde dile getirmiştir. Buna göre ileri liberal dönemde yurttaşlığı yurttaşın devletle olan ilişkisi ile açıklama dönemi sona ermiştir. Yurttaşlık artık tek bir 'kamusal alanda' değil çalışmak ve tüketim yapmak arasında yer alan özel alan, ticari (corporate) alan ve yarı-kamusal alanların bir bileşkesi içinde varedilmektedir.
8. Kavram Bauman'a aittir.

Kaynaklar

- Arın, T.** (2013) *Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları, Seçilmiş Yazılar: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.*
- Bauman, Z.** (2005) *Work Consumerism and the New Poor. 2nd edition, New York: Open University Press.*
- Buchholz, R. A.** (1978) *The Work Ethic Reconsidered. Industrial and Labor Relations Review, 31 (4), July: 450-459.*

- Harrison, A.E., MacMillan, M.S.** (2009) *Offshoring Jobs? Multinationals and U.S. manufacturing Employment. NBER Working Paper No.12372.*
- Jansen, M., Peters, R., Salazar-Xirinachs J.M.** (2011) *Trade and Employment From Myths To Facts. ILO, Geneva.*
- Karakaş, M.** (2006) *Yeni Yoksulluk Bağlamında Sosyal Kimlik ve Tüketimde Eşitsizlik. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7/2: 1-16.*
- Marx, K.** (2011) *Kapital, Ekonomi Politikinin Eleştirisi, 1. Cilt Sermayenin Üretim Süreci, Yordam Kitap, İstanbul.*
- Needham, C.** (2007) *The Reform of Public Services under New Labor, Narratives of Consumerism. Palgrave Macmillan.*
- O'Connor, J.** (1973) *The Fiscal Crisis of the State. New York: St Martin's Press.*
- Rose, N.** (2004) *Powers of Freedom. Cambridge: Cambridge University Press.*
- Wacquant, L.** (2005) *Punishing the Poor, The New Government of Social Insecurity. NC Duke University Press.*
- Wood, E. M.** (2008) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı, Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması, İstanbul: Yordam Kitap.*